

BÂBIN FES

Mislio sam da moja noga nikada više neće kročiti u Strižev Do. Dvadeset je godina proteklo, a da me nije povukla želja da ga posetim. Naprotiv. Kad bi mi se u glavi tak'a pomislo i samo javila, zaboljela bi me ožičica, a na drob bi mi se savila muka koja nije danima prolazila. A nije bilo noći niti dana, niti sam lego i ustao, da mi Strižev Do nije bio na pameti. Niti sam zaspao, a da mi on u snu nije bio pred očima.

Imao sam devet godina kad se sve desilo.

Zavadio se i zakrvio narod uz granicu, stra' božiji. I nije samo uz granicu. Koptisalo je'no na drugo, oči da povadi. Srbi kidisali na Muslimane, a ovi zapjenili na njig. Krive i duže je'ni druge za sve nevolje od Kosova i Kulina Bana. Spremni da se međusobno istrijebe i unište! Misle da se međusobnijem zatiranjem more ispraviti kriva Drina. Da će se time namiruti dugovi još od bir - zemana. I da se more vratiti ono čega nema. Ili, da će ako jedni nestanu oni drugi u tome naći sreću! Proklinju bra'stvo i jedinstvo i onoga ko ga je izmislio i nametnuo im ga.

Babo i stric se smračili. Pocrnjeli ko čavke. Ugnuli vratove u ramena, pa niti romore niti govore. Slute zlo. Grmi i sijeva na sve strane. Sve nakostriješeno i spremno da kidiše. Samo varnica fali. Dojučerašnje komšije, prijete iskopanjem jedni drugima. Ko da su din – dušmani. Svi bi šćeli da bude samo po njihovom. Razni emisari i mutikaše krstare i talamare selima i podbunjuju narod. Kopaju i čeprkaju po prošlosti i jamama bezdanicama u koje su jedni druge, ni krive ni dužne, bacali u je'nom zlom i suludom vremenu. Vremenu u kojem je čo'ek od mržnje bio obnevidio i izgubio razum da je kidisao na dojučerašnjeg komšiju, druga i prijatelja samo zato što je druge vjere i što se drugačije moli Bogu. Čak i oni što su iste vjere i što pripadaju istom narodu nijesu odoljeli međusobnoj mržnji. Zbog različite ideje i drugačijeg mišljenja bili su spremni da i na rođenog brata kidišu.

Šta je to šejtansko što uđe u čo'eka i uzme ga pod svoje da se stane ponašati gore no zvijer teško je bilo dokučivo i onijem što im je posao da u ljucku dušu zaviruju i po njoj i njenijem tajnama bištu i prebiraju.

Donese li zlo vrijeme to nešto šejtansko i usadi ga u ljucku dušu, ili to nešto šejtansko donese zlo vrijeme u kojem se ljudi pogube i zalutaju u mraku prošlosti i tmušama mržnje, teško da su i najučćeniji mogli znati i dokučiti. Nerijetko bi se i oni, baš ti najučćeniji, znali pogubiti u tak'om vremenu, i ne samo pogubiti, no i potonuti u zločinu i sramoti od kojeg ig neće oprati ni voda ni gora. Uzalud im je bilo što su se kasnije, kad sve bude i prođe, posipali pepelom po glavi, prenemazući se kako su samo mislili dobro svome narodu, ali, eto, stvari su se otrgle kontroli i otišle zlijem putem, zašto su krivi oni drugi. I kako u takom

vremenu nijesu imali drugog puta ni izbora... No nije narod uzalud rekō: – Ko gladne godine pojede govno, site se kaje! Nažalos', taj njihov nauk najčešće je bio kvasac tom zlom vremenu i bezumlju u kojem su ljudi postajali i gori od zvijeri i beštija. I više bi oni nanijeli zla i nesreće sopstvenom narodu no svi njegovi neprijatelji, stvarni i izmišljeni.

Sve su prilike da se vrijeme bezumlja vratilo i da će se ponovo proлити potoci nevine krvi. Najavljuju ga i obznanjaju čak i crkvena zvona i zlokobno popovsko pojanje za kostima izvađenim iz jama bezdanica poslije pedeset i više godina. Zemlja, vazda žedna krvi, istura iz svoje mračne utrobe ljucke kosti na svjetlos' dana. Pokrenute i uznemirene prazne i šuplje lobanje zijevaju i vrište za osvetom. Prizivaju i traže novu krv. Jer krv se samo krvlju more umiriti. I tako u krug. Vjekovima.

Jezivo odliježe i halakanje s džamijskijeg minareta i dozivanje alahovijeg ratnika u sveti rat za odbranu prave vjere. I obećava krv i ljutu pogibiju. Bracku!

Još su jezivije propovjedi pojedinijeg fratra i biskupa koji blagosiljaju one koji su se ponovo dovali glavošeka. Oni će ponovo napuniti jame kostima i nadomjestiti one već izvađene. Jer jame ne mogu bez kostiju. Zašto bi zjapile prazne, kad već mogu biti napunjene kostima, i to brackijem, komšiskijem. I kricima i jaucima. Tako se u zlim vremenima radilo odvajkada.

Krvavo bracko kolo zavode i zapliću plahi i lakomi, uz dobro znanu svirku. U njemu razigrane kolovođe: ustaše i četnici, stari znanci! S prepoznatljivijem folklorom i obelježjima. Poskakuju i podvriskuju uz poznata ojkanja i popjevke! Da se naježiš. Mahnuti i slijepi izbiše na čelo. Postadoše vode. Izronili iz srednjovjekovne tmine, zaogrnuti epovima o Lazaru i Muratu, budalini Talu, banu Jelačiću i drugijem, upriješe prstom i pokazaše nam kuda i kako u budućnos'. Preko leševa i zgarišta! Što više leševa i zgarišta, to svjetlija budućnos'.

I sva ta alabuka, potpomognuta krupnijem i važnijem imenima, naučnijem i kvazi naučnijem titulama i autoritetima, bila je sračunata ne bi li u narodu još više podjarila bracku mržnju. A nema vrelije i opakije mržnje od bracke mržnje. I ne bi li u narodu još više uzavrela i uskipljela krv. A kad ljucka krv uzavri i na oči udari, narod obnevidi. A onda zna se – poteknu potoci te krvi, i to najčešće nevine. I prebrojavanja – ko je kome više poklō?! I optuživanja – ko je počō prvi i ko je bio nemilosrdniji.

A svi kō da su zaboravili onu mudračevu: „Krv je ljudska rana naopaka“!

I jedne zlokobne večeri, dok je sve ključalo kō u kotlu, bānu nam u kuću neki Jusuf Banda s nakom pestokupljevnom. Naoružani do zuba. Izukršтали fišektare pro prsiju. Pripasali kame i nožine. Strašno ig gledati. Uniješe u nas stra', zebnju i studen koje nam iz srca više ništa nije moglo odagnati.

Jusuf je iz sušednog sela i neki nam je daleki rod. Pročuo se još u djetinjstvu po svakojakijem poganlucima. Počō je kō jajar i kokošar, a vremenom je napredovō i dogurō do opasnog provalnika. Nana, rahmetli Nafa, još tada govoraše: – Ne volim onog rsuza ni na putu da trevim! Svi šejtani ovoga i onoga svijeta pod njegovom se kapom legu!

Kud kod idaše unezvijereno se osvrtaše, kō i svaka progonjena zvijer. À kako i neće kad mu je milicija vazda bila za petama. Na kraju ga đavoli odniješe nekud u Njemačku. Šta je po njoj radio sami će đavo znati, ali može da se pretpostavi. Kad počē ova naša međusobna svađa i grdilo obrete se u svom selu i nametnu se i naturi narodu kao vođa i zaštitnik muslimana i svega muslimanskog. Okupi oko sebe nāke kō i on – s koca i konopca, i pošenu i skrajnu u stranu legalnu vlas'. Ova se obespita i sve prepušti i predade njemu u ruke. Osnova i svoju stranku. Naoruža do zuba njene članove i pristalice i formira oružane grupe. Nekako u po glasa se zuckalo da je po selima oko Čajniča okrvavio ruke o srpsku nejač. I da je za sobom ostavio zgarišta. Pomagali su mu i kalauzili, doprilike, i neki iz našega sela.

Pošteni se ljudi našli u čudu. Ne znaju šta ig je snašlo. Zavlada u narodu stra'. Niko zuba da obijeli. Ako bi iko pisnuo stali bi ga talumiti i nabrekivati mu se. I još bi dobro prošō ako bi se na tome razminulo. Ne bi mnogo prošlo a takom bi planula sijena, štala pa i kuća. Bivalo je da ga i izdajnikom proglase, a onda – teško njemu.

Kad se Jusuf, toboš, ljubazno ispita s babom i sa stricem i popi kavu, nekako će strogo i kō službeno:

– Slušaj Hasane, zlo je vrijeme za nas Muslimane! Zinula i ala i vrana na nas! 'Oće da nas prožderu! A najgori su nam ovi četnici te su se ponovo dovatili kama. Misle, došlo je ponovo nji'ovo vrijeme. Ponovo bi da kolju. I da žare i pale, kō nekada! E, ovaj su se put prevarili. Ovo je i naše vrijeme. Dugo smo ga čekali. Ovaj ćemo put zauvijek raskrstiti sa šejtanima. Mi, ili oni!

A tebi da rećem: Nemoj da ćujem da ponovo šuruješ, kō što si u prošlom ratu, s ovijem tvojim komšijama Srbima! Spašavaj ti nijig, spašavaj oni tebe. Moramo u startu znati ćiji si: nji'ov, ili naš!? Moremo li računati na te, ili ne moremo!? Da znamo, brate, na početku s kim si. Ja znam da ti i ovaj ti komšija Nikola živite kō braća i da ste kō je'na kuća. Ali to više ne biva. Puklo je bra'stvo i jedinstvo. Nema Tite pa nema ni bra'stva ni jedinstva. Sad su ti svi Srbi četnici! A četnici su naši din - dušmani. I vojska i policija su ti nji'ove - četničke! I pod nji'ovom su komandom. E, uz njinu pomoć i pomoć četničkijeg popova 'oće da zagospodare svima. 'Oće da se samo oni pitaju i da se, biva, samo nji'ova sluša! Ako im ne pokažemo zube i ne odupremo se računaj da će u đamijama grokmati krmad. A ti se više nećeš zvati Hasan no brat Stanoje. Ako li ne pristaneš, radiće kama. Ja mislim da sam ti sve rekō.

Babo se snevoljio. Skupio se i skamenio u guku čemera, trepće i gleda nekud u stranu. Stric Ibro se vrpolti, bi da nešto kaže, ali vidi se osušila mu se usta, palaca jezikom i kašljuca. Najpotlje se skani i pro zuba isturi nekako prestrašeno i u po glasa: – Nije zar, Jusufe bolan, došlo dotle!? I nije Nikola nikad bio četnik, niti će biti! Znaš i sam ko je bio Nikola. Nikola je zaslužan i pravičan čo'ek. Uvijek će stati na stranu pravde, ne gledajući ko je koje vjere.

Kad reče što je imō, sipljivo kašljucnu i otresajući pepeo s cigare, upilji preplašeno u Jusufa, čekajući sa strahom šta će mu ovaj odgovoriti.

Jusuf nekako značajno pogleda one svoje, a onda mirno i samouvjereno, kō neko ko mnogo dalje vidi od drugijeg i zna šta se iza brda valja, uprije pogled u strica i baba, podrugljivo ponavljajući stričevo pitanje:

– Nije došlo dotle!? Čuj bolan – nije došlo dotle!? Jes', Ibro, dina mi. Jašta, no došlo! Dogorelo do nokata. Evo, još dok vode šedimo more udariti vojska i policija i sve nas povezati i u logore počerati. A ko dopane u nji'ov logor više ga sunce neće grijati. A ako bāne ona njina četnička paravojska nećemo ni do logora stići. Sve će nas još usput poklati. A svo će selo ognju predati.

A što se tiče komšije ti Nikole, ne računaj da će ti išta moći pomoći. Njegovo je prošlo. Četnici ti ne priznaju njegove zasluge i ugled. A kivni su mu što su od njega dobili po prknu još u onom ratu. Jedva čekaju da mu se osvete.

– Uh, uh belaja! Pa šta da se radi Jusufe, za velikoga Boga!? – preplašeno će babo.

– Da se kud sklanjamo i bježimo!?

Ovaj kō da to jedva dočeka.

– Ovaj put nema bježanja s kućnog praga! Jok! Dosta smo bježali! Oni bi to i šćeli. Da se damo u bježaniju, a oni da na komot pale i pljačkaju! I mrtve bi nam, oni četnički šejtani, iz grobova izvadili i ustvrdili da tu nijesu nikada ni bili pokopani.

– A svijet, neće zar svijet dati da se tako radi s jednijem narodom!? – uvatiše se babo i stric za to kō davljenik za slamku.

– Kakav svijet, koji svijet?! Dosta je svijetu i svoje brige da ne brine našu, balkansku. Dok se svijet skani napiće se četnička kama naše krvi i ogrežti u njoj. Mi, mi se moramo sami braniti i organizovati! Nećemo zar kō hajvani na klanicu!? Puška nama, puška njima. Pa ko šta ponese. Je li tako Bećire?! – okrenu se onome jednom svome te se bijaše iskezio dugačkim konjskim zubima.

– Nikako no tako, Jusufe! Da se pobijemo i za dronje povatamo, pa kom' opanci kom' obojci – dočeka ovaj spremno.

– No kad pomenuk puške evo smo vam mi donijeli dvije – ponovo se oglasi Jusuf.

– Brine Jusuf, brine, o svom narodu, jašta! – razglavio Bećir usta od u'a do u'a.

–Bećire, mani priču – okrenu se ponovo onome svome koji se bijaše ratorokō – no podijeli oružje i municiju ljudima da imaju čim braniti ovu pilež. Jednu daj Ibri, drugu Hasanu. Daj im i te municije, ne žali, nek imaju ljudi da se čim oglase i ako ustreba zamijene. Za municiju nijeste dužni ništa – okrenu se bâbi i stricu – ona vam je pride, a za puške će te dati po je'nu kravu, tako je u stranci odlučeno. Puška – krava. Ako vam je žao vašijeg krava preskoćite plot pa u tor kod Nikole. Nikola je vazda držō dobre krave. Bolje da mu ig odvedu komšije i da o'toga imaju kakog hajra no kaka jabana. Skoćiše i odoše bez pozdrava.

Naja, sva usplahirena utrča u sobu, beli je iza vrata prislušivala razgovor.

–Hasane, zaboga, 'oćemo li ponovo dočekati ono zlo i naopako vrijeme!?! – zagleda se mužu u oči. On oborio glavu, ćuti. – Ibro – okrenu se stricu – de, reci de ti, bolan, nešto utješno. Reci da je sve ovo samo san, priviđenje!... Što jadna na vakat ne odok na na onaj svijet da ovo ponovo ne dočekam!

Ibro potkoćio rukama i štapom bradu i pilji u tavan. A babo ublijedio. Promijenio onu crnu čeru pa mu lice došlo blijedo kō kreč. Vilice mu se zakamenile, ne progovara. Čuj – daj im puške, daj im municije da se zamijene!?! A, oni nijesu bili u stanju da zakolju pile. No Naja zakopišti i urezili ig : – Šta se to skanjujete više, zaboga, što to pile ne koljete!?! I žene bi se više nakanile, a vi kō kanom muški pa se prenemažete i snebivate. 'Oću ručak da gotovim, ućeši mi se i utuli vatra. A, oni, pogledaj, zašeli pa ni da mrdnu. Šta ćete ručati danas? Nije mi za vas, pa kako 'oćete, no mi je za ovu decu.

Oni bi, vidjeći da se ne mogu izvući i da im nema druge, stali da vrdaju i prebacuju tu posve neugodnu obavezu jedan na drugoga.

– De, Ibro, svega ti, otarasi to. Ti ćeš to bolje. Znaš da ja ne podnosim krv. Vidio si još u vojsci, čim 'oće da mi udare injekciju ja panem u nesvijes' – molećivo bi se babo obraćo stricu.

– Ne mogu ni ja, Hasane, pa kad ga nikad ručali ne bi. Znaš da ni bravu, kad zaboni, ne mogu puštiti krv iz u'a, pa kad bi odma' manjkō, no idem i tražim po selu da to neko drugi učini – branio se stric.

A onda bi se šetili mene. – Zijo sine, trknide u kraj sela, vidi je li onaj Ćamilov kod kuće. Recu mu – poručili ti babo i stric da odma' dođeš sa šekirom da im nešto oposliš! Ja bi' ubio trkom na kraj sela Ćamilovoj kući i prenio tako važnu poruku Ćamilovom sinu. On se već bio zamomćio. Pravio bi se važan što eto nešto ima u selu što ni odrasli ljudi ne mogu obaviti, no mora on. Ustajō bi nekako polako, lijeno se protežući, i kō da se nakanjuje i premišlja – 'oće li, neće li. Tražio bi šekiru oko drvljanika, kō biva, neđe je zaturio, i gundajući mi prebacivō:

– Zar vi, Zijo, ni šekire nemate no ja moram nositi svoju!?

– Imamo, no kad se njom osiječe glava piletu, ostane po njoj krvi pa babo i stric ne mogu potlje da je u ruke uzmu.

– A, što ne mogu!? – gledō bi me ovaj začuđano.

– Ne podnose krv, pa šta ćeš!? – pravdō bi ig ja. A bilo mi je krivo da crknem, što su moj babo i moj stric Ibro tako slabi da nijesu u stanju da vide krv, a ne da je prospu, pa neka je i od živinčeta. I kad bi jagnjad klali zvali bi mesara Taipa da to obavi, a oni bi se našli, kō biva, u kak'om prešnjem poslu. Otišli bi što dalje od kuće i ne bi se vraćali dok se to sve ne svrši i uzdigne.

– A kako bi ti ratovili babo i stric, kad ni pile ne mogu da zakolju i krv vide!? – podsmješljivo i s prezirom bi me pitō Ćamilov sin, odmjeravajući me s visine.

– Vojske ratuju – a ne babo i stric. Oni su seljaci i samo znaju da rade oko zemlje i stoke – branio bi se ja već ljut na nadmenog Ćamilovog sina. Najrađe bi i ja njemu rekō nešto ružno za njegovog bābu Ćamila što se po selu pričalo, ali ne smijem. Naljutiće se pa ćemo ostati bez pečenog pileta. A čini mi se niko nije umio tako lijepo ispeći pile kō moja majka Naja. I ni učijeg se pečenog pileta nije onako žučela kožica i rskala u ustima kō kod našeg kad bi ga Naja ispekla s krompirima pod sačem. I ničije pile nije nako fino mirisalo.

Tu noć, kad su nam Jusufovci donijeli puške, proveli smo u bunilu. Ćim bi Zeljo zalajō skakali bi isprepadani da vidimo je li vojska zauzela selo.

Sabah smo dočekali na nogama. I samo što smo nešto s mukom turili u usta, koliko da zavaramo glad, zaurlja Zeljo, a pridružiše mu se i seoska pašcad. Selo opkoliše policija i vojska. I šnjima naoružani ljudi te ig zovu dobrovoljci. Iz sela niko više nije mogō izići. Babo iziđe pred kuću, a mi đeca virimo na prozore. Naja huće i krši ruke. Uzšetala se po kući, nema joj smire. Ne prođe mnogo a pred kuću nam banuše trojica. Mi preplašeni istrčasmo i obisnusmo oko bābe. Pred njima komšija Nikola. Vidi se uznemiren i zabrinut. Razgalamio se, grana rukama.

– Ja, brate, Luka – obraća se ovom jednom što stoji namrgođen i naoružan do zuba pored njega – garantujem za njig. Ovo su moje komšije Hasan i Ibro. Kō je'na smo kuća oduvijek. Pošteni i čestiti ljudi. Gledaju svoju kuću i svoja posla. Za sve što oni naprave da ne valja ja ću odgovarati. More li, brate Luka, tako!? – širi ruke Nikola i upinje se da ga ubijedi u to i odagna svaku sumnju od nas.

– Ne more, brate Nikola, tako! – ošeče ovaj i pogleda ga strogo. – Svak mora odgovarati za sebe. Otkud ti moreš znati da ovi nijesu noćas primili puške i da ig šutra neće okrenuti ute – svojeg prvog komšiju!? Zla su i opaka vremena. Nikome se ne more vjerovati. Ovim najmanje. Krv je, kō što vidiš, uzavrela. Muslimani su se uzmutili. Naoružavaju se, prijete i škripe zubima. Cio din je š

njima. Zasipa ig oružjem i parama. Pravoslavlje je na ispitu i provjeri. Prijete mu uništenjem.

Nikola se smračio. Unese se mu se u lice. – Znači li to, Luka, da vi ni meni ne vjerujete!? Meni koji sam sve dao za današnjicu!? Meni koji sam bio to što sam bio, a ti to najbolje znaš, kanom smo i neki vajni rođaci!? – pjenio je Nikola.

Ovaj za divno čudo osta smiren. – Znam, Nikola, znam. Ali te današnjice, na koju ti misliš, više nema. Ona nas je i dovela do ovoga! Svršeno je, na našu sreću, š njom. Ovo je naša današnjica: mi, ili oni!? Sad je vrijeme, Nikola, da se raskusuramo i naplatimo sve dugove. A dobro ti znaš i koje. One koje nam ona „tvoja današnjica“ nije dala ni da pomenemo. No nam je poturila kukavičije jaje, izleženo u Jajcu, u vidu lažnog bra'stva i jedinstva... E, moj Nikola, nema vjere u nekrsta! Ali nek ti bude ovaj put. Pošteđemo ig radi tebe. Nećemo ig pretresati, ali se bojim da ćemo se i mi i ti grdno pokajati zbog toga. A budem li se kajō zbog toga, ovoga mi krsta – pa se uvati za krs' što mu kō najviša šaka visijaše na prsima – lično ćeš mi to platiti, pa da smo iz je'ne majke na je'na vrata ispali! Reče to strogo i prijeteći. Podiže ruku uvis i viknu onijem svojim – pokret! Nestade žurno pred svojim nekud put seoske škole i ne okrenuvši se više na nas.

Luka je bio iz Osoja, sela udaljenog od nas jedno sat i po oda. Učio je neku vojnu školu ali je iž nje izbačen zbog lošeg učenja i vladanja. Bavio se šumom i oko šume. Bivō je i rabadžija i imavō je dobre konjske zaprege za izvlačenje trupaca. Bio je prijek i prgav. Nikad se nijedan vašir, na kojem je bio, nije okončō bez tuče koju on nije započō. Jedno je vrijeme stanovō u nākoj kolibi kod Nikole, kad se šekla i vukla šuma iz Bukovika. Nikola je zbog zasluga iz onog rata bio poštovan od svijeg. Posebno je tada oko njega obigravō baš ovaj Luka koji je bio momčić. Nikola mu je i namjestio taj posō sa šumom. Bili su i u srodstvu, može biti i bližem. A sad, evo došlo vrijeme da mu se obraća s visine i prijeteći. Dočepalo se pseto puške i vlasti pa se pohasilō! A, družina mu – od zla oca i od gore majke! Videlo se da ovo ne more na dobro iziđi.

Selom su i ranije vršljale vojska i policija. Sad su počeli i neki drugi naoružani ljudi. Nekad su se pojavljivali s vojskom, a nekad s policijom. U pošljedne vrijeme sve su češće izbijali sami. Govorili su da su rezervisti, a ponekad da su dobrovoljci koji štite stanovništvo uz granicu.

I s one druge, bosanske strane, znali bi bānuti naoružani ljudi. I oni su govorili da su rezervisti i dobrovoljci koji štite svoju granicu i svoj muslimanski narod. Mi smo boga molili da se međusobno ne sretnu jer bi narod to kō i uvijek krvavo platio.

Kad Luka i njegovi zamakoše iz sela, Nikola tek progovori. Do tada bijaše kō skamenjen, kō i svi mi. A, kako nećemo biti skamenjeni, kad iž nig, tijeg ljudi, izbija neskrivena mržnja i neki pritajeni bijes koji jedva obuzdavaju. Gledaju nas kō krvnike. Uгнаše nam u kosti stra' kojeg se nikada više nijesmo oslobodili.

– Hasane, Ibro, čuli ste i videli sve. Grdilo je pred nama. Ja vam ne mogu više ništa garantovati. I meni, čuli ste, prijete. Banda je to, kō i svaka druga! Žedna krvi. Pokupite to živo i čeljad pa gledajte da kako neopaženo umaknete dolje put sela, među vaše. Ja ću gledati, ako mognem kako, da vam zaštitim kuću i ovo imovine, da je ne pljačkaju i ne pale. Ako je popale znajte da nijesam mogō ništa učiniti. Ja sam juče moju čeljad spratio dolje u varoš. Bježō bi' i ja ali nemam kud ovo živo. Nijesam ugrabio da ga rasprodam.

Babo i stric su skamenjeno zurili preko granice, nekud put mutne i maglovite Bosne. Ni tamo se nije naziralo ništa dobro.

– Kuda ćemo, brate Nikola, s ovoga svoga!?! Znaš i sam da nemamo kud. Ko će nas sad primiti s ovom pileži? Mi smo ti cio život proveli radeći o stoci i zemlji. Nijesu nam bježali ni kad je Kalait ovuda žario i palio. Ja i Ibro smo bili momčići tada i sve smo dobro upamtili. I sad nam je pred očima slika popaljene i razurene Bukovice. I sad vidimo kako ženama pune dimije slamom i pale je. I bijesne mačke su im gurali u dimije. Sad evo 'oće i naša đeca to da gledaju...

– Šta ćemo!?! – ljutito i razočarano će Nikola. – Nasvojila fukara. Videli ste kako samnom onaj rabadžija razgovara. Njega zapala vlas'. E, zemljo bestragala se! Da mi je samo ona moja partizanska jedinica, upamtili bi oni ponovo Nikolu Dendu. No...

– Vala, Nikola, mi pred tobom, znaš i sam, nemamo tajni. Ti i mi smo dvije vjere, ali smo bili odvajkada, kō i naši stari, jedna duša i to ljucka. Na pragu jedni drugijem a nikad grke, no lijepo i ljucki i komšijski i u zlu i u dobru. Da ovi jutros ne bānuše mi smo šćeli da dođemo kod tebe da ti nešto kažemo i šetujemo se s tobom. Sinoć su u nas bili ovi drugi s one strane granice. Vodi ig onaj Banda. Donijeli su nam i puške i nagnali nas da ig uzmemo. Uzeše nam za njig po kravu. 'Ako vam je žao vašijeg krava, vi uzmite od komšije Nikole, njegove su dobre', vele. A ti si, ne znajući za to, garantovō za nas. Sad ti je radi nas glava na panju.

Nikola se nekako kišelo osmjehnu. – Znam ja ko je noćas bio kod vas. Ovi su me drugi upozorili na to i rekli mi da pripazim i da ig o tome odma' obavijestim. Ali ja se tijekom ne bavim. A čuo sam ove što su kod vas bili, kako vele kad su odlazili: 'S ove dvije, noćas smo ig podijelili petnes'! Bilo mi je jasno o čemu se radi. Zato mi je noliko i bilo stalo da Luku i njegove spriječim da vas pretresaju. Jer da su našli puške ni sami vas Bog ne bi spasio. Ne vas, no ni tu pilež. I zato vas molim izmičite kud ispred ovog jada i grdila jer kako su vam ovi kivni ni piličnik neće preteći.

Naja zaplaka. Uze Nikoli ruku, prisloni je uz obraz i stade da je ljubi. Ovaj je odmače.

– Nekade Najo, nemoj, priberi se! Daj da se spašava ova nejač, pa u nadi Boga, proći će i ovo. Doći će vakat da mi ponovo kō nekad' na miru teferidžimo.

Hasanu se u očima zavrćeše suze. Gledō je u Nikolu netremice, kō da mu uzima želju.

– Ostaj zbogom Nikola! Mi ćemo uz Alahovu pomoć ujutru pokušati da se izvučemo. Ako nam šta živo pobjegne i vrati se nazd pri'vati ga i hajirli ti bilo. Neka nas Alah čuva.

Nikola podiže ruku u znak pozdrava, okrenu se i poče bijesno da više na konjče koje je mirno paslo.

Kad su se naredno jutro stali dijeliti noć i dan mi smo bili spremni za pokret. Poprtljali smo ono najnužnije u vreće, džakove i torbe. Potovarili smo što smo mogli na kljusad. Nāke rke bacismo po vr'u svega, na utrešelj. Kese i ostalo zametnusmo pro ramena. Mal smo počerali ispred sebe i stali se iskradati iz sela naniže, put bosanske granice. Zeljov je išo neveselo pored nas ne javljajući se. Kō da je znao da smo u nevolji i da se iž nje polako i u potaji iskradamo. Pronoći je bio oprlio snijeg. Tek prekrio zemlju. Selo utonulo u jutarnju izmaglicu. Kad smo odmakli pro Đuline kose, jedno posata 'oda, Babo se šeti da smo zaboravili one nesrećne puške koje su on i stric zavukli ispod nekijeg klada. 'Oće da se vraća da ig uzme. Veli – ako ig nađu okrivice nas i to će im biti razlog da nas opljačkaju i popale. A ako nas sretu Jusuf i njegovi, pitaće nas đe su nam!?! Optužice nas da smo ig prodali četnicima. Kako goj okreneš ne valja. Ibro i Naja ni da čuju da se babo vraća. – Uvatiće te vojska ja policija ili rezervisti, pa šta ćeš onda!?! Ali on zavro, kō da ga sami đavo nagovara.

– Začas ću ja! Nećete vi daleko odmaći. Kad ujagmite i preskočite kosu đe ovi ne zalaze, usporite i pričeknite dok ja stignem. Ja se uvatio bâbi za rukav i gledam ga molećivo i uplašeno. – 'Oću s tobom – velju mu. On me gleda pravo u oči. Razmišlja. – Ajde – veli – do Ćamilove kruške i tuj me čekaj. Skri se i motri na Sajkov brijeg i put da se ozgo ne pojavi vojska i iznenadi me. Ako šta primijetiš sumnjivo hukni kō sova. Ja ću već znati o čemu se radi. Ako šta po zlu pođe, gluho bilo, ti se ne izmaljaj no se pritaji i gledaj da se kako iskradeš i stigneš naše. Ja klimam glavom, a sav zebem. Gorim u nākoj vatri od uzbuđenja. Obuzō me stra,' ne ide mi se, ali ne mogu puštiti bâbu samoga.

Kad smo se primakli selu ja ostak ispod nāke međe kod Ćamilove kruške. Babo se prikrade džadi, obazre se lijevo, desno, preskoči je i zamače među kuće. Ja izbečio u onu izmago put Sajkovg brijega da mi šta ne promakne. Zabolješe me očne jabučice od napora. Vrijeme stalo. Ukočik se od iščekivanja i napetosti. Nide se ništa ne miče i ne čuje osim vrane koja je zloslutno graktala sa Safinog drvljanika. Prođe vječnos' dok ne ugledak bâbinu siluetu kako se primiče putu. Već objutriilo, iako je izmago, pa se vidi. Babo se savio, oprezno korača, kō da preža. O ramenu mu se naziru puške. U drugoj ruci nosi u rancu nešto teško, vidim pognuo se na tu stranu, biće, onu silnu municiju. Ja ne primjećujem ništa sumnjivo i mislim – fala Bogu, uspjeće! Samo što to pomislik sa Sajkovog brijega

neko se razdera: – Stoj! Babo potrča da preskoči put, kad ozgo vrisnu puška. On zastade u trku, izvi se i okrenu nekako ukoso i neprirodno i pade pro puta. Ozdo od Dračevine odgovoriše pucnjevima. Nastade prepucavanje i halakanje. Biće, pobiše se Jusufovci i Lukini.

Ja kriknuk od bola i, ne gledajući ninašta, jurnuk i potrčak koliko me noge nose put bābe. Nadok ga u lokvi krvi. Dozivam ga a on krklja i nešto nerazgovijetno govori. Oseti me, beli. Razumjeh kako mi veli: – Bježi Zijo! Bježi sine, neka mene! Gotov sam ja! Ti se spašavaj! Trgnu jednom rukama i umiri se. Pored njega u lokvi one puške prokletnice. Fes mu krvav pao s desne strane u kal. Ja ga zgrabik u ruku i nagok bježati naniže. Zamnom zvižde meci. Srce mi u grlu. Oči mi pune suza, ne gledam kud bježim. Ulećek među neke stijene pune vrzine i drače i uvukok se među njig. Sav se izgrebak. Obli me krv.

Ostō sam tako šćućuren sve dok se nijesam ukočio. Pokušō sam da se uspravim ali me noge nijesu slušale. Bio sam potpuno obamro. Snijeg se stao topiti i mali potočići su revili zemljom. Duvō je jug. Sunce je nekako čudno i stidljivo izvirivalo iza kudravijeg oblaka. Kō da se stidi i plaši onog što na zemlji čine ljudi. Dan je bio dobro nageo. Nijesam znao šta da radim. Pitō sam se – leži li moj jadni babo još na cesti, ili su ga kud odvukli? Vukla me želja da izađem iz skloništa i odem bez skrivanja do puta đe je babo pao. Pa neka i mene ubiju. Neka se naslade u našoj smrti. Samo bi' ig pitō: – Šta sam vam ja kriv!? Šta vam je kriv moj babo!? Zašto nas ubijate!? Mi smo samo šćeli da živimo kō i svi drugi.

To jutro, puno izmaglice, koje je mirisalo na smrt, nije poginuo samo moj babo Hasan, no sam š njim poginuo i ja koji sam gledō njegovu smrt. Njegove dželate nijesam vidio, ali sam znao ko su. Poginulo je i moje djetinjstvo zauvijek i poginuo je Strižev Do u kojem se rodio moj babo i njegov babo i babo njegovog baba. U njemu sam se i ja rodio, ali sam u njemu jutros zauvijek umro. Umrli su moje srce i moja duša, iako sam još bio na nogama. Umrila je nada i vjera u ljude, u život. Pa ako 'oćete, jutros je u mojem očima i duši umro i Bog. Ako je Bog i ako je svemogući kako vjerujemo, što je dozvolio da moj babo, ni kriv ni dužan, koji ni mrava nije zgazio, strada jutros na pravdi Boga!?

I taman bijak odlučio da izađem iz onog šipraga i krenem prema putu na kojem je ostō da leži moj babo i de se suočim s njegovijem krvnicima, kad čujem kako neko viče na konjče. Provirik iz zaklona, kad vidim komšiju Nikolu. Zavrzō vlaku i vuče je konj puteljkom pored Durkovog kotara. Nikola zastajkuje, odmara konja, popravlja opremu i osvrće se na sve strane. Biće, traži me. Ja se izmolik i lagano zviznuk, koliko da me čuje. On pogleda u mom pravcu. Beli me primijeti, ošinu konja i okrenu stranom pored mene. Kad mi se primače, skoro šapatom veli: – Ostani tu do noći. Nikud ne mrdaj, doći ću ja po tebe! Prođe i učini se da me nije vidio. U meni sinu nada za spas. Povrati mi se i želja za

životom, a šnjom mi se vrati i stra.' Ošetik glad kō da nijesam danima jeo. Ošetik i 'ladnoću. Sav se naježik i stresok. Skupik se i ponovo čučuk da tako čekam noć. U jednom momentu me prenese i san. Kad se prenuć bijak premrzō i sav se skoćanjio. Mrak se već bijaše uveliko u'vatio. Uzek da trljam ruke i noge ne bi li ig zagrijō. Neđe u daljini prolamaju noć lavežom nećiji tornjaši. U krošnjama granate bukve huknu sova. Mene obuze drktavica. Uspravik se, a ispred mene iz mraka izroni ljucka prilika.

– Ja sam, Nikola, ne boj se! Ajmo!

Ja za njim, on predamnom. Ispod kabanice mu puška. Hoda polako i oprezno i gleda da đe šta ne skrši i oda nas. Preskoćismo džadu i zamakosmo iza kuća. Neđe na kraju sela zaškevrija nećija kanara. Obretosmo se pred Nikolinom kućom. Konj zarza iz štale. Uljegosmo unutra. Magaza topla, a vatra u šporetu pucketa.

– Najprije se presvuci i ogrij, sav si mokar i smrzō si se – veli mi Nikola i dodade mi 'aljine njegovog unuka Petra. Petar je bio stariji od mene godinu, dvije, ali je bio moje visine. Ja sam bio nekako izdžikljō za svoje godine. Presvukok se, a Nikola zgrabi one moje 'aljine i nekud ig iznese napolje, biće da ig sakrije. Na klupi osta onaj babin krvavi fes. Ja ga zgrabik i strpak u njedra. Na kraju mi Nikola natače i Petrovu šubaru.

– Ako izbiju ti ćeš se kazati kao moj unuk Petar. Znaš li kako se krsti!?

– Gledō sam, ali ne znam.

On mi uze ruku i pokaza: – U ime oca, sina i svetog duha! Amin! Upamti i nemoj da se zbuniš ako ovi upa'nu i budu to tražili o' tebe. Meni ćeš se obraćati sa dede! I odgovaraj kratko i samo na ono što te pitaju. Na izlazima iz sela sigurno su straže. Noćas ne smijemo nikud mrdnuti. Šutra ćemo sabajle puštiti živo dolje put Goločevca, pa ćemo polako za njim, nećemo li se kako iskrasti. Povešćemo i konja.

Našeće pršute i slanine, stavi dvije tri glavice luka na nakav plehani san i turi ga ispred mene. Meni pruži komad ljeba i sira. Jedi taj sir i ljev, gladan si, a slanine i pršute se pri'vati ako ovi bānu na vrata. Jesmo li se razumjeli!? Ja klimnuk glavom.

On onu pušku što bijaše prislonjena uz du'ar uze, ubaci metak u cijev, pa je objesi o čiviluk ispod koga šede u stolovaću. Otpunu, ali vidi se zbarinut i sav nekako posivio. Dobio neku zemljanu boju. Bože, kako nevolja začas umije da promijeni čo'eka. Nikola je bio zašō u godine, ali se sve dosad dobro držō. Ko, bio nekad snaga. Sad mi liči na sastarjelu orlušinu koja jedva nosi perje.

Samo što s nekolika zalogaja prevarik glad, sklopiše mi se oči. 'Oću da se opružim po nākoj klupi, kad neko grunu na vrata. Mi poskakosmo. Vrata se otvoriše s treskom. U kuću upadoše dvojica bradonja i jedan golobradi u uniformama. Drže puške u rukama.

– Pomoz' Bog, brate Nikola! – zavikaše toboš ljubazno.

– Bog vam pomogō braćo! – skoči Nikola put vrata da ig dočeka. – Šedite, braćo, i u dobri čas! Ja se i ovo dijete danas pomeli, oprlilo ovo malo snijega i nāka južina pukla, a mi vazdan popolju oko ovog živog, lijepo se nauzesmo studeni.

– Jā, jā! – gleda ga i češka bradu onaj pljosnate glave.

Ja se učinio nezainteresovan za njinu priču. Uzō komad slanine i pravim se da žvaćem. Napregō se da se šetim đe sam vidio ovog pljosnoglavog.

– Kako mi je Luka!?! – veli ljubazno Nikola, i uze da im sipa rakiju.

– Dobro je Luka, dobro! No, Nikola, ti onomad garantova za ove tvoje komšije Hasana i Ibra, pa dodosmo da vidimo đe su i šta rade!?! Svračasmo im u kuću, a kuća prazna. Niđe žive duše. Nema ni stoke. Da ti oni ne barjače u kakoj vojsci jali pred njom?! Ti bi to moro znati!

– Jutros sam ig vidio kako su odjavili živo dolje put Žitišta. Imaju dolje, svi znaju, nako imanjce i naku kolibicu pa 'oće dolje ove godine da prezime. Stra ig, vele, teška su i nesigurna vremena, a i vi ig onomad prepadoste. Zagalamiste nanjig, 'oćete da ig pretresate! Ja sam ig zastavljō i ubjeđivō da se nemaju čega bojati, oni su ispravni građani i pod zaštitom su naše vojske i policije.

– A odniješe li i one dvije puške, Nikola, i onu silnu municiju te im je doturio onaj zlikovac Jusuf, a!?! – prijeteći će onaj pljosnoglavi.

Nikola ostade pribran, ali vidim da pogleduje na onu svoju pušku o čiviluku.

– To vam na bi' znao reći.

– Ne bi, je li!?! A kako si znao onomad reći – ja vam garantujem zanjig!?

Pljosnoglavi se zagleda ume.

– A ko ti je ovo!?!

– To mi je unuk, od one šćeri razvedene, te mi se vratila – mirno će Nikola.

– Unuk, veliš!

– Kako se zoveš, mali?! – okrenu se meni.

– Petar.

– A što si natukō tu šubaru na glavu u kući!?! – prostrijeli me očima.

Ja sav uzdrktak. Mislim, gotovo je!

– Smrzō sam se napolju toliko da sam zaboravio na nju – uspjek nekako da kažem.

– A, veliš, zoveš se Petar!?! – ne otkanjuje se ovaj.

– Petar.

– Fino ime. E, deder, kad si Petar, prekrsti se! – veli, a lukavo se smješka i namiguje onijem svojem.

Ja se prekrstik kako me Nikola naučio.

– Vidi ti, vidi maloga kako je naučio da se krsti. Biće od tebe pravi Srbin! – posmješljivo će, pogledujući one svoje.

– A, da ti nije masna ta slanina, a!?

– Jes', masna je, ali more s lukom – odgovaram toboš mirno, a došlo mi da zaždijem na vrata i dam se u trk.

–Slanina ispred njega, šubara na glavi, krsti se kako valja, hm, dobro smišljeno – odma'uje glavom. – Nikola, misliš li ti da smo mi pasli travu, a!? I da smo toliki papci!?! – okrenu se ljutito Nikoli.

– Ne znam kud ciljate, ali ostavite se šale i komendije i ne prepadajte mi unuka! No da i vama malo nešto narežem da zamezetite!?! – proba Nikola da okrene priču u drugom pravcu.

– Nikola, ne pravi se lud, znaš ti kud mi ciljamo. I ne igraj se glavom! – priprijeti pljosnoglavi.

– A, ti mali, dede, da čujemo očenaš! Ako si Srbin, pa još Petar, znaćeš ga naizust.

Podamnom se ošekle noge. Šćak da jurnem na vrata ali noge me ne slušaju. Kō da su olovom nalivene. Stao da zamuckujem, trepcem, a u grlu mi guka skorjelog kačamaka. Ne mogu pljuvačku da progutam. Ošetik i curak mokraće kako mi se sliva niz nogu.

– Ostavite mi dijete na miru! – ljutito skoči Nikola. – S kojim pravom sumnjičite moju familiju? Će je Luka da ga pitam šta ovo znači i šta ovo u mojoj kući radite od moje familije!?

Ovi se i ne obazreše na Nikoline riječi.

– Držite malog! – viknu pljosnoglavi. – Skidajte mu gaće!

Ona me dvojica šćepaše i sdadoše da mi svlače gaće. Ja se koprcam i branim koliko mogu. Izvukoše mi košulju iz gaća a iz njedara mi ispade onaj bâbin krvavi fes. Pljosnoglavi ga zgrabi.

– A tu smo!?! Vidi, vidi! Šta je sad ovo!?!

Ja se zagnak da mu ga otrgnem iz ruke. On se izmače, a mene onaj što mi bijaše najbliži šćepa šakom za usta i nos, udari mi jednu ćušku i gurnu nazad na klupu.

Nikola skoči i stade ispred mene.

– Stanite, ljudi, razjasnićemo se, mali nije ništa kriv! Ja sam stio da mu pomognem. Sve je moja krivica. Puštite dijete, evo mene.

– Bježi Nikola, skloni se! Njega tražimo. Našli smo mu trag jutros dolje na putu. Vidio je nešto što nije smio. I uzō je ovo što nama treba. A, i ti ćeš doći na red! Platićeš nam za sve ovo! – oštro će pljosnoglavi.

– Ćekajte ljudi, stanite, nećete zar dijete!?! Nije dotle došlo!?! Kome je ono šta krivo!?! Ku'će vam duša!?!

– Nikola! – brecnu se pljosnoglavi – odbi! Odbi Nikola, ili bi druga! Ne miješaj se i svoga posla! – bjesnio je ovaj.

– Vezuj maloga! – viknu onijem svojem.

Nikola pobješnje. Stade ispred mene i zakloni me tijelom.

– Slušaj ti pljosnoglava rđo! – ne izdrža – samo preko mene mrtvog! Sikter! Sikter mi iz kuće, paša sorto! Zovite mi Luku! Vi ste udarili na Nikolu Dendu!?! Zapamtićete ovo!...

Pljosnoglavi dograbi Nikolinu pušku s čiviluka. Svoju dodade onome je'nome svome. Pogleda je li napunjena a onda mirno, kō da radi svakodnevni seljački posō, opali Nikoli u glavu. Vatra zasu i mene. Krv prsnu na sve strane. Nikola se u ropcu svali pro klupe. Pljosnoglavi okrenu cijev ume. Ja bijak uzō rukom da brišem Nikolinu krv s lica. I oči su mi i usta bili puni slane, ljepljive i tople krvi. Samo što zamotrik bljesak iz puščanog otvora propadok i potonuk u tamu.

Kasnije sam saznō šta se dalje dešavalo.

Dok je pljosnoglavi bio u Nikolinoj kući, Luka je sve vrijeme bio prikriiven u selu. On je pljosnoglavog i poslō Nikoli, čekajući ishod. Tražili su mene. Znali su da me jedino Nikola mogō kriti.

Kad su to jutro ubili bâbu na putu videli su me kako sam dotrčō do njega. I videli su da sam zgrabio bâbin fes. Pripucali su, na brzinu i neprecizno, jer su bili izloženi jakoj vatri Jusufove grupe. Da nije bilo tako ubili bi i mene pored bâbe.

A kad su im osmatrači dojavili da se Nikola iza podneva s konjčedom vrzmō oko puta i Ćukove stijene, kako se zvalo mjesto prema kojem sam bio pobjegō, sve im je bilo jasno. Bānuli su uveče u Nikolinu kuću u kojoj su nas i zatekli.

Dok se to dešavalo grupa Jusufa Bande je bila zapošela položaj između Cerovca i Striževog Dola. Kad je začula potmule pucnje u Striževom Dolu dala se u trk prema selu. Brojčano nadmoćnija od Lukine grupe, navalila je sa svake strane na selo, otvarajući vatru iz pušaka i puškomitraljeza. Lukina grupa se, osetivši nadmoćnijeg neprijatelja, bez otvaranja vatre i pod okriljem mraka, iskrala stazom ispod Orlovca i umakla u dubinu svoje teritorije.

Kad su Jusufovci ušli u selo našli su ga prazna. Idući od kuće do kuće stigli su i do Nikoline. Kad su ušli unutra našli su stravičan prizor. Soba je bila sva u krvi. Nikola presamićen pro klupe. Mrtav. Ja sam ležō u lokvi krvi. Davō sam znake života. Nikolina puška bačena na pod. Sve isprevertano i u neredu. Ovi, plašeci se da se zločin ne pripíše njima, spodbiju Nikolu, sakriju i zakopaju u orepak nāke njive i navaljaju nanjiga neke klade koje su se tu zatekle.

Mene, pošto su me poznali, uprte i snesu u varoš u bolnicu, đe me ljekari hitno operišu. Metak mi je bio probio pluća. Borio sam se za život deset, petn'es' dana, a onda sam se povratio i stao oporavljati.

Mrtvog bâbu su već bili odnijeli oni što su ga ubili i neđe zakopali. Ni do danas mu nijesmo našli groba. Vodi se kō nestō. Za njegovu smrt niko nije okrivljen.

Za Nikolinu smrt krivica je bačena na Jusufa i njegove. Ali se ni za njegov grob nije znalo.

U svom tom metežu nestō je i bâbin krvavi fes. A bâbinog fesa mi je žao kō živog insana. U njemu je, biće, bilo ostalo bar malo bâbine duše. Nije ga skidō z glave. Nako noću kad spava. Kad mi nije ostō babo, da mi je bar ostō taj bâbin fes, mogo bi' se sit izrazgovarati š njim u ovoj tuđini, đe sam potpuno sam. I gledajući ga ošetiti bar malo topline s kućnog ognjišta...

... Šedim ja tako sam na otomanu, a ispred mene onaj okrugli stočić. Na njemu kava. Puši se i miriše. Prava naša, domaća. A z druge strane, naspram mene, umjesto bâbe, bâbin fes i po njemu one fleke od znoja, patnog života i sasušene krvi. Bâbine krvi. I ispred njega, bâbinog fesa, kava. Vruća, puši se i miriše, naša domaća. I kocka lokuma. Jer bâbo je volio uz kavu i kocku lokuma. Razgovaramo se o svemu. Nāko na tenane, ne 'itamo nikud. I na kraju, iako se ustežem i suzdržavam da ga ne povrijeđujem, ne mogu a da ga ne upitam: Hasane, bolan, je li boljelo!?

Ali, možda je i bolje što nema bâbinog fesa ispred mene i što ne znam bâbin odgovor. Iako ga je boljelo, on mi to ne bi kazō. Da me ne povrijedi i još više ožalosti. Takav je bio moj babo Hasan.

Mene nije niko nikada ispitivō šta mi se desilo. I da jeste ne bi' im umio ništa kazati. Bio sam izgubio i moć šećanja i govora.

Moji su svi s Ibrom otišli u Dansku kod daidže. I ja sam im se pridružio sljedeće godine. Tek poslije nekoliko godina povratio mi se govor, a šećanje mi se vratilo nešto malo ranije.

Sada, poslije dvadeset godina u Švajcarskoj me, đe sam radio u jednoj dobrotvornoj organizaciji, zatekla vijes' da su pronađeni grob i tijelo, odnosno posmrtni ostaci Nikole Dende. Vijes' mi je javio stric Ibro koji se prije deset godina vratio u zavičaj. Otkako sam to saznō obuzō me nemir da nijesam znao šta radim i kud udaram. Ušlo nešto ume, grize me i kida iznutra, kō bijesno pseto. Lijepo mi jede dušu. Odbi mi se apetit i uvati me nesanica. Pušio sam cigar na cigar. Ne izlazi mi iz glave komšija Nikola. Pred očima mi slika kako se ispriječio ispred pljosnoglavog, zaklanjajući me tijelom, da bi ga spriječio da puca ume. I kako u ropcu pada preko klupe kad je pljosnoglavi u njega sasuo pucanj ne trepnuvši.

Od kad sam napuštio nesrećnu zemlju Bosnu ni pomislio nijesam da se više ikada u nju vratim, a nekmoli u Strižev Do. Sad me obuzela misō da idem da se poklonim kostima komšije Nikole Dende koji je na kućnom ognjištu platio glavom samo zato što je stio da zaštititi mene, dijete od devet godina, krivo samo što je druge vjere. Za momenat bi tu misō odbacio i sav se od nje naježio, ali bi mi se ona ponovo vraćala i stala vrćeti i burgijati kroz glavu kō usijana žica. Na kraju me posve nasvoji. Više ni našta drugo nijesam ni mislio. Odlučio sam da se

vratim u Strižev Do i stanem ispred odra komšije Nikole, pa kad otud ne bi' živu glavu iznio. Toliko sam dužan Nikoli. Toliko sam dužan sebi. I rahmetli bâbi Hasanu, sinu Tahirovom!

Uzek slobodne dane u kancelariji, kupik kartu i krenuk na mučan put.

Nijesam stio da se prerusavam i skrivam. Računō sam da me poslije dvadeset godina niko neće prepoznati. Neću se nikome ni kaževati. Zašto bi'? Ovo je samo između mene i Nikole. Biće mi tako lakše.

Kad sam se pomolio upremase Striževog Dola začula se jeka crkvenijeg zvona koja su žalila i oplakivala Nikolu. Požurio sam da ne zakasnim. Nikolini posmrtni ostaci bili su izloženi ispred crkve. Slegō se ogroman svijet da isprati na vječni počinak Nikolu Dendu. Nikola je to bio i zaslužio. Ja se nekako uđenuk u kolonu što je u mimohodu prolazila pored sanduka i Nikolinoj familiji izjavljivala saučešće. Stigō sam u posljednji čas, jer su se već pripremali da dižu sanduk. Poklonik se Nikolinjem kostima pun pomiješanijeg ošecanja. Radovalo me što sam došō s tolike daljine da Nikoli odam poštu, ali me i rastuživalo to što sam znao radi čega je i kako stradō. Ošetik gorčinu u ustima, a utroba mi zaigra i zgrči se. Ošetik u ustima nanovo ukus i toplinu Nikoline krvi. Ošetik je i po licu i očima. Isto kō onda kad je pljosnoglavi bez trunke promišljanja opalio puškom Nikoli u glavu. I sad mi pred očima sijevnu slika kako se Nikola u smrtnom ropcu, sav obliven krvlju, prevaljuje pro klupe. Pripade mi muka. Stuži mi se, 'oću da povraćam. Jedva ugrabik da Nikolinoj familiji, skamenjenoj i obeznanjenoj, pružim ruku i izjavim saučešće.

Izmakok se poviše, na neku uzvišicu, i stadok povraćati. Sve sama žuč toči iz mene. Povratik se nekako i pogledak put Nikolinos odra. Više njega stoji čo'ek, poznat mi. Posijedio i postarō, ali se još drži dobro. 'Oće da se obrati narodu. Ja napregō mozak da se šetim đe sam ga vidio. Iskašlja se malo, pročisti grlo i osvrnu se po narodu. U narodu još žamor i komešanje. Kad se ponovo nakašlja, narod se umiri.

– Šta da se kaže, braćo i sestre – poče snažnijem i odmjerijem glasom – u ovom tužnom danu i tužnom času, o našem bratu Nikoli, osim da je pao mučenički i junački, braneći kućni prag i ognjište od mučke dušmanske ruke! A ima li išta svetije od kućnog praga i kućnog ognjišta!? No tijekom neljudima i zvijerima ništa nije sveto, pa ni to! Ali Nikola nije dao svoj život uzalud. Mi danas uživamo slobodu koju nam je donijela i njegova smrt, kao i smrti stotine drugijeg! A, sloboda nema cijenu!...

Zaljulja mi se zemlja pod nogama, a nebo se, čini mi se, zatrese. Okrenu mi se svijes'. Kad čuk glas, odma' ga poznadok. Luka! Onaj Luka, što je naredio i organizovō Nikolino smaknuće. Pogledom tražim i ostalu bratiju. Prošlo dosta vremena, ne poznajem više nikoga. Sumnjiv mi jedan što svaki čas pipka državnu zastavu kojom je prekriven kovčeg. Zateže je i popravlja, brine, kō biva,

da se de ne pogužva. U nākoj je uniformi, ali ne znam čijoj. Vojnoj ili policiskoj!? Na glavi mu kapa, a ja podalje, ne mogu da ga poznam. Primakok se bliže. A on u tom trenu podiže kapu, da li da obriše znojno čelo ili po navici, tek ukaza mu se onaj pljosnoglavi klis kojim mu se završavalo tjeme. Umalo se ne onesvijestik. Pljosnoglavi! Je li moguće ovo što vidim i čujem!? Zločinci koji su Nikolu smakli, onako mučki i svirepo, brinu o njegovoj sahrani i drže mu posmrtni govor!? I pošljednju stražu. Biće, boje se – da i mrtav ne progovori istinu!? E, zemljo prevrni se!

Zažalik po prvi put što kod sebe nemam oružje. A, inače oružje, kō i moj babo Hasan, nijesam mogō smisliti. Luka je nastavio, sav važan, s govorom o Nikolinijem vrlinama i nedužnom stradanju u zlom vremenu u kojem su živi zavideli mrtvima. I još na kraju poruči i priprijeti kako niko nije i ne smije izmaći ruci pravde: – Ruka pravde će stići svakoga! Ako ne ruka zemaljskog, a ono ruka nebeskog sudije!

Ne mogok da se uzdržim, no mi se ote – Amin! I šetik se kako me Nikola učio da se krstim i molim nji'ovom Bogu, ne bik li spasio živu glavu.

Nijesam imō snage da ga dalje slušam. Može se desiti da i pljosnoglavi, koji je Nikoli raznio glavu, poželi da se oprostí od njega. Na tu pomisō sve se slomi u meni. Obuze me vatra i naka struja prođe krozame. Misli mi uzavreše, a potom mi se sve zamuti i uzigra pred očima. Pluća mi se stadoše nadimati kō kovački mijeh. Došlo mi da vrištim, da ujedam, kidam. Pomislik da ludim. A potom me savlada nemoć. Na kraju se nekako povratik i dozvak. Iskradok se iz mase i žurno, skoro trčeci, zaputik Zakosu, de je ostō taksi da me čeka.

Je li moguće da je zlo nasvojilo i nadjačalo i da je u njemu do kraja potonuo nesrećni ljucki rod? Da zločinci krvavijeg ruku do ramena, i sada u miru, drže naše sudbine u svoijem krvavijem rukama?! I, da danas, dok stoje pred svojom nevinom žrtvom, izigravaju pravednike i zaštitnike, prijeteći rukom pravde i gnjevom pravične osvete!? Rugaju li se to oni, drsko i bezočno, i toj pravdi i toj žrtvi i nama svima!? Rugaju li se to oni i samom Bogu, koga ne ispuštaju iz usta?! Kak'i su to ljudi i od kak'og su matreijala satkani!? I na ka'koj su natri otkani i od ka'ke potke i osnove!?

Dode mi da ponovo pobjegnem iz Striževog Dola, ako treba na kraj svijeta. Da pobjegnem što dalje od ove nesrećne, uklete i besudne zemlje. Neđe u neki zapećak, u neki ćor - budžak od svijeta, de mi nikada neće pasti na pamet ni ona ni Strižev Do.

Ali, može li se pobjeći od samoga sebe!? I je li spas u bježanju? I dokad bježati!? Zar nijesmo već jednom bježali ispred Luke i njegovijeg? I šta smo dobili!?

I, šta sa istinom!? Šta sa pravdom!? Šta, na kraju, sa osvetom!? Zar osveta nije odgovor i prava mjera spram zločinu!? I, imali slađeg i opojnijeg pića od

osvete!? Ko nije ošetio slas' osvete taj ne zna šta je slas'. Želja za osvetom zna biti jača od želje za životom. Ona proguta i pogasi sve druge čo'ekove želje i potrebe. Na kraju proguta i samog čo'eka. Ona postaje smisō njegovog života i postojanja. Njoj biva sve podređeno. I njom se uspostavlja, ona zlom narušena ravnoteža i nepravda, umanjuje i namiruje bol. Ali, njom se ...

Nešto puče u meni. Čekaj, šta ali!? Zašto uzmičem!? Zašto se povlačim!? Zašto ne uzmem, kad to već neće ili ne znaju oni kojim je to posō, pravdu u svoje ruke? Zar to ne zaslužuju moj babo i komšija Nikola!? Zar to ne zavređuje pakao kroz koji sam ja, dječak od devet godina, morō proći? Zar to ne zaslužuje moje ukradeno i uništeno djetinjstvo!? I djetinjstva hilada dugijeg!?

Zar nevino prolivena krv nema pravo da se namiri!? Ima li svetijeg duga o' toga!?

Ali, ako posegnem za osvetom, 'oću li i ja biti isti kō i oni!? Po čemu ću se razlikovati od njig!? Ja bi,' ipak, stio da se od njig razlikujem. Od njig su se razlikovali i moj babo Hasan, i komšija Nikola i mnogi drugi.

I, može li se osvetom namiriti gubitak najbližeg!?

'Oću li i ja zavrćeti nanovo tu vrtešku vječite mržnje, tu spiralu smrti? I 'oću li je ostaviti u nasleđe pokljenjima koja dolaze. 'Oću li i ja, kō oni, potonuti u njoj?

A, na drugoj strani, smiju li Luka i pljosnoglavi ostati nekažnjeni!? I Jusuf, kojem su kao i njima, ruke krvave do ramena!? I svi oni drugi koji su posijali i svuda raznijeli to šeme mržnje. I prolili nevino krv.

Imam li pravo da mirno predem preko njihovog zločina?! Zločina čiji sam i šedok i žrtva. Da ćutim i šedim skrštenijeg ruku dok mi se bezočno rugaju!? Da im oprostim bâbinu i Nikolinu krv!? I svoju. I, ko sam ja da im oprostim dug u krvi!? A, ima li težeg i većeg duga od duga u krvi!? I, ima li veće krivice od krivice za nevino prosutu krv!? Ne veli narod uzalud: „Ko se ne osveti, taj se ne posveti“!

Hiljadu pitanja, a odgovora ni na jedno.

Da mi je, bar, bâbin fes, kad već nema bâbe, pa da se razgovorimo, možda bi bilo odgovora.

No i bez njega, bâbinog fesa, znam šta bi mi mogō moj babo, rahmetli Hasan, reći:

– Zijo, sine, haj ti za poslom. Nije tvoje da sudiš, no božije. I upamti: Ničim ne moreš uprljati i opoganiti sebe, svoju dušu i obraz kō tuđom prosutom krvlju, pa neka je i krvnikova.

I sad, dok šetam sa svojim malim sinom Hasanom, u dalekoj Kanadi, sve sam više uvjeren da bi moj bâbo bio u pravu.

